

ББК 67.404

УДК 347.4

Р 65

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України (протокол № 10 від 25 листопада 2009 р.)

Рецензенти:

Щербина Валентин Степанович, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри господарського права Київського національного університету ім. Т. Шевченка;

Кучеренко Ірина Миколаївна, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Розробка механізму правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності / За ред. академіка АПрН України В. В. Луця. – К.: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. – 300 с.
ISBN 978-966-7509-59-0

У науковій праці на основі норм чинного законодавства здійснено теоретичне дослідження правового регулювання договірних відносин у підприємницькій діяльності. Обґрунтовано загальнотеоретичні засади розмежування правового регулювання договірних відносин у сфері підприємництва між Цивільним та Господарським кодексами.

З'ясовуються ознаки та межі підприємництва, розкривається свобода договору, у порівнянні норм Цивільного та Господарського кодексів України подається характеристика найважливіших видів цивільно-правових договорів, застосовуваних у підприємницькій діяльності. При цьому послідовно відстоюється ідея про перевагу саморегулювання договірних відносин над їх державним регулюванням.

У книзі викладені пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства та практики його застосування із зазначеної тематики. Видання розраховане на наукових працівників, викладачів, аспірантів та студентів юридичних і економічних вузів. Становитиме інтерес і для широкого кола підприємців, які цікавляться проблемами правового забезпечення підприємницької діяльності.

ISBN 978-966-7509-59-0

© Автори, 2009

© Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, 2009

Договори на використання природних ресурсів

Кобецька Н. Р. – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Лабораторії з проблем корпоративного права НДІ приватного права і підприємництва АПРн України

Еколого-правове регулювання, спрямоване на захист публічних інтересів, традиційно базується на використанні адміністративно-правових засобів регулювання. Адміністративно-правовий режим, об'єктивно необхідний і притаманний природоохоронним відносинам, які передбачають встановлення обмежень, обов'язків, заборон стосовно діяльності, яка негативно впливає чи може вплинути на стан довкілля та окремих природних об'єктів. Разом з тим, предмет екологічного права включає також відносини використання природних ресурсів (природно-ресурсові відносини). В радянський період, для якого характерним було панування виключної власності держави на всі природні ресурси, їх використання також регулювалось адміністративними засобами.

Однак тенденції останніх десятиріч, які проявилися в запровадженні ринкових механізмів регулювання відносин, почали поступово проникати і в сферу екологічного, насамперед природноресурсового права. Встановлення різних форм власності на природні ресурси, в тому числі приватної, договірних форм їх регулювання, втягнення природних ресурсів в цивільний оборот стали об'єктивними проявами реформування правових систем колишніх радянських республік. В сучасному екологічному праві і законодавстві прослідковуються наступні тенденції регулювання. З однієї сторони, розширення і урізноманітнення видів антропогенного впливу на довкілля привело до того, що група природоохоронних відносин в предметі екологічного права набуває все більшого значення, ускладнюється і урізноманітнюється, викликаючи до життя нові способи і форми адміністративно-правового, владного регулювання, спрямованого на захист публічного, суспільного екологічного інтересу. З іншої сторони, у міру демонополізації і роздержавлення природних ресурсів природноресурсові відносини відособлюються, набувають оновленого економіко-природоохоронного змісту і, як зазначалося науковцями ще в кінці минулого століття, «природноресурсове законодавство трансформується в природноресурсовий законодавчий комплекс на цивільно-правовій і публічно-правовій основі у відповідності з приватними і публічними інтересами людського суспільства» [1, с. 97].

Такі процеси безпосередньо відобразились в законодавстві. Ст. 9 ЦК України закріплює: «Положення цього Кодексу застосовуються до врегулювання відносин, які виникають у сферах використання природних ресурсів та охорони довкілля, а також до трудових та сімейних відносин, якщо вони не врегульовані іншими актами законодавства.» Цим самим,

по-перше, відбулося включення природноресурсових відносин в сферу цивільно-правового регулювання (на відміну від цивільного законодавства УРСР, яке прямо встановлювало, що норми Цивільного кодексу не поширюються на такі відносини), а по-друге, знайшов закріплення принцип субсидіарного застосування цивільно-правових норм до регулювання відповідних відносин. В літературі підкреслюється, що «публічно-правовий режим природних ресурсів повинен реалізовуватись на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені природноресурсовими законами України. Норми цивільного законодавства в даному випадку повинні застосовуватися в субсидіарному порядку». [2, с. 52]

Не вдаючись в детальний аналіз недоліків і переваг запровадження цивільно-правових, зокрема, договірних механізмів в природноресурсових відносинах, хотілося б відзначити, що при такому запровадженні важливо не втратити предметну природноресурсову специфіку, оскільки цивільне право не містить соціальних природоохоронних засад, не враховує необхідність забезпечення збалансованості та збереження природноресурсового потенціалу. Як зазначає О. В. Новикова, що сьогодні «важливим і актуальним стає вивчення проблеми врахування публічних інтересів в приватно-правових нормах, що регулюють еколого-правові відносини» [3, с. 21]. При цьому, у визначенні співвідношення цивільного і природноресурсового права не доцільно визначати пріоритетність тих чи інших норм, адже регулювання в цій галузі з урахуванням сучасних ринкових умов функціонування економічної та правової систем має підпорядковуватись єдиній меті збереження довкілля, раціонального використання природних ресурсів, залучаючи до її реалізації різногалузеві правові форми та механізми і забезпечуючи тим самим максимальну ефективність правового регулювання. «Вихід договору за межі цивільного права розглядається як вияв відкритості системи права, її здатності реагувати на зміни, що відбуваються в системі суспільних відносин через процеси спеціалізації (як предметної, так і функціональної) правового регулювання суспільних відносин.» [4, с. 10].

Аналіз сучасного природноресурсового законодавства та існуючих наукових досліджень дає можливість виявити значну кількість договірних конструкцій, що залучені до регулювання відносин, пов'язаних з використанням, відновленням, охороною природних ресурсів та довкілля в цілому. При цьому в наукових дослідженнях застосовуються різні підходи до системного аналізу відповідних договорів.

Насамперед, слід звернути увагу на виокремлення групи договорів, які безпосередньо регулюють передачу в користування і умови використання природних ресурсів та всіх можливих договорів в галузі використання природних ресурсів і охорони довкілля. До останніх можна віднести велику кількість цивільно-правових договорів, що опосередковують

діяльність, пов'язану з наданням екологічних послуг. [5, с. 154–162] Це, наприклад, договори екологічного страхування, договори на проведення екологічної експертизи, екологічного аудиту, надання науково-консультативних послуг тощо. Сторонами в цих договорах виступають, як правило, звичайні суб'єкти підприємницької діяльності, так і, в окремих випадках, спеціально уповноважені державні органи (але не в якості суб'єкта владних повноважень) – замовники і виконавці, які ці послуги надають. Зважаючи на широкий спектр подібного характеру послуг, сфера договірних відносин тут досить різноманітна і багатогранна. За своїм змістом це класичні цивільні договори, які опосередковують сферу природоохоронних та природноресурсових відносин. Якщо розглядати в якості окремої групи всі названі договори, то це не дасть можливості визначити їх суттєві, специфічні риси, особливості, а об'єднання їх в окрему групу – екологічних – лише за формальною дотичністю до екологічних відносин не базуватиметься на ґрунтовних підставах.

Першим і фактично єдиним на сьогодні в Україні комплексним дослідженням договірних форм регулювання відносин природокористування стало дисертаційне дослідження А. К. Соколової «Договори на використання природних ресурсів» [6]. При цьому автор, аналізуючи договори на використання природних ресурсів і характеризуючи саме такого виду договори, в кінцевому рахунку визначає їх як еколого-правові і доводить самостійність еколого-правового договору та його відмінність від цивільно-правового. Основним обґрунтуванням виділення еколого-правових договорів виступає галузь відносин, яку вони оформляють, та зміст цих відносин. Як вважає А. К. Соколова, в еколого-правових договорах (на відміну від назви «природноресурсові») повинні відобразитись не лише відносини щодо експлуатації природних ресурсів, а й екологічні фактори, пов'язані із забезпеченням раціонального природокористування, забезпечення дотримання вимог екологічних нормативів тощо [6, с. 20]. Однак відносини природокористування, які виступають предметом відповідних договорів, невід'ємно охоплюють як економіко-господарську, так і екологічну складову. На сьогодні це органічна сутність природокористування. «Господарсько-економічне використання даного матеріалу (природноресурсового)... неможливе без врахування його природного змісту і, навпаки, охорона даного матеріалу як природного неможлива без врахування його економічного змісту. Тільки в межах цієї єдності і можливе правове регулювання використання природних ресурсів в сучасних умовах.» [1, с. 112]. Саме тому не видається доцільним визначення договорів, яким оформляються відносини природокористування, як еколого-правових чи екологічних.

В російській науковій літературі досліджена концепція системи договорів «на передачу в користування природних ресурсів» [7, с. 22, 25–27]. Також застосовується поняття «договори в сфері природокористування» [8].

На наш погляд, об'єднуючою підставою виділення договорів, пов'язаних з використанням природних ресурсів, є особливий предмет договорів, яким виступають природні ресурси. Ознаки самих природних об'єктів та ресурсів визначають особливий правовий режим щодо включення їх в цивільний (господарський) оборот, який зародився ще в римському праві. Значення має також розуміння єдності і відмінності понять «природний об'єкт» і «природний ресурс». Традиційно визначаючи природний ресурс як джерело споживання людиною природи, природний компонент, властивість, що використовується людиною, йому надається більшого «майнового» звучання, ніж категорії природного об'єкта, яка несе в собі більше природоохоронне навантаження. При цьому сьогодні все частіше прослідковується розмежування цих категорій. Однак слід застерегти від необґрунтованого «оречевлення» природних ресурсів, оскільки власне природні характеристики суттєво відрізняють їх від майна, речей в цивільно-правовому розумінні. «Уявлення про подвійність природноресурсових об'єктів в повній мірі можливе і необхідне, але тільки на основі їх матеріальної єдності» [1, с. 112]. Штучне предметне розмежування природних об'єктів як об'єктів природоохоронних відносин і природних ресурсів як об'єктів природноресурсових відносин може вихолостити їх суттєво значимі характеристики. Тому навіть при формально більш правильному застосуванні поняття «природний ресурс» при характеристиці відносин по використанню природної матерії, індивідуалізації компонентів природи, залученню окремих їх частин до господарського обороту та договірних відносин необхідно враховувати наступну їх специфіку: вони є об'єктами природного походження і не створюються людською працею; не підлягають простому відтворенню в процесі виробництва, як товар, частина з них взагалі є вичерпними і не відтворюваними; на відміну від товарно-матеріальних цінностей, не мають вартості; всі вони існують в нерозривному зв'язку між собою, з навколишнім природним середовищем, природними екосистемами, розвиваються за об'єктивними законами природи.

Будь-які договори з вторинною природноресурсовою матерією, яка створюється в процесі вилучення природних ресурсів і відділена від навколишнього природного середовища (вирубаною деревиною, видобутими з надр корисними копалинами) не володіють предметною природноресурсовою специфікою. Зокрема, не варто відносити до природноресурсових договори між первинними і вторинними водокористувачами. Відповідно до ст. 42 Водного кодексу України водокористувачі можуть бути первинними і вторинними. Первинні водокористувачі – це ті, що мають власні водозабірні споруди і відповідне обладнання для забору води. Вторинні водокористувачі (абоненти) – це ті, що не мають власних водозабірних споруд і отримують воду з водозабірних споруд первинних водокористувачів та скидають стічні води в їх системи на умовах, що встановлюються між ними. Вла-

сне ці умови фіксуються договором. Зокрема, детальні умови договору про надання послуг питного водопостачання визначені ст. 20 Закону України «Про питну воду та питне водопостачання». Взагалі застосування терміна «вторинні водокористувачі» не відповідає суті природокористування, адже самого процесу використання води як природного ресурсу тут немає.

Договори на використання природних ресурсів передбачають деталізоване регулювання процесу використання природних ресурсів, спрямованого на задоволення виробничо-господарських, економічних, споживацьких інтересів природокористувачів. Вони наділені значною регулятивною здатністю, конкретизують стосовно індивідуального випадку умови використання природних об'єктів, встановлюють детальний порядок експлуатації, освоєння природних компонентів довкілля.

Зважаючи на те, що природні об'єкти та ресурси мають особливе значення для держави і суспільства, є природною основою, базою функціонування людського суспільства і забезпечують саме його існування, в правовому регулюванні відносин освоєння, господарського використання природних ресурсів пріоритетним має бути принцип врахування природоохоронних вимог, а в кінцевому рахунку – публічних екологічних інтересів, визначених М. І. Васильєвою як «інтереси всього суспільства, що складаються з інтересів соціальних груп і окремих громадян, в підтриманні якості навколишнього природного середовища, що забезпечує життя, здоров'я людини і її майбутніх поколінь, в справедливому розподілі благ, що одержуються від використання природних ресурсів, які складають основу діяльності населення країни, збалансовані з потребами економічного росту, опосередковані правом, охороняються і гарантуються державою» [9, с. 12–13]. Власне ця публічна природоохоронна складова накладає відбиток на приватноправові форми регулювання використання природних ресурсів, в тому числі зміст, порядок укладення, значення і особливості застосування договірних форм регулювання. Зокрема, відомий цивільно-правовий принцип свободи договору діє тут зі значними обмеженнями, хоча як підтверджує В. В. Луць, «свобода договору не є безмежною: вона існує в рамках чинних нормативно-правових актів...» [10, с. 38]. В природноресурсовому законодавстві достатньо однозначно визначається, коли, з ким, на яких умовах укласти відповідний договір. Одною стороною договору, як правило, виступає державний орган чи орган місцевого самоврядування. Це пов'язано з тим, що більшість природних ресурсів знаходяться на праві державної чи комунальної власності. Хоча розпорядником можуть бути і недержавні суб'єкти, коли власником природного об'єкта чи його частини виступає фізична чи юридична особа (в договорах оренди землі, лісів). В останньому випадку договори мають більш виражений цивільно-правовий характер. Держава ж в договірних відносинах з природокористувачами виконує подвійну функцію: 1) функцію носія публічної влади та виразника і захисника публічного

екологічного інтересу; 2) функцію власника природних ресурсів, який передає їх у користування на визначених законодавством умовах. Відповідно, державні органи наділені можливістю односторонньо контролювати виконання природокористувачем умов договору та застосовувати за порушення не тільки і не стільки цивільно-правові санкції, а в першу чергу заходи адміністративного впливу.

З урахуванням особливих підстав для виділення окремої групи договорів для позначення цієї групи договорів, варто застосовувати формулювання «договори на використання природних ресурсів (природокористування)» або «природноресурсові договори».

На відміну від законодавства Росії, в якому сьогодні представлені і детально врегульовані різного характеру договори на природокористування, зокрема, договори водокористування, договори оренди лісових ділянок, які виступають самостійними підставами виникнення і індивідуального регулювання відносин використання відповідних природних ресурсів, українське природноресурсове законодавство містить незначну кількість норм, які визначають договірне регулювання використання природних ресурсів. Якщо виходити з вузького розуміння договорів на використання природних ресурсів, про що говорилося вище, то на основі аналізу природноресурсового законодавства можна виділити наступні договірні конструкції.

Насамперед, це договори оренди, які законодавчо закріплені стосовно земельних ділянок і водних об'єктів.

Договір оренди землі, традиційний та розповсюджений на практиці, визначений земельним законодавством (ст. 93 Земельного кодексу України), цивільним законодавством (ст. 792 ЦК України) та детально врегульований спеціальним Законом України «Про оренду землі». Відповідно до ст. 13 Закону України «Про оренду землі» договір оренди землі – це договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства. Орендодавцями земельних ділянок є громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи, як наприклад ради у відношенні ділянок, що перебувають в комунальній власності, місцеві адміністрації, уряд УРК чи Кабінет Міністрів України стосовно земель державної власності (ст. 4 Закону України «Про оренду землі»).

Даний договір неодноразово був предметом аналізу представників науки земельного і цивільного права. Не вдаючись до характеристики дискусійних підходів стосовно правової природи договору оренди землі, вважаємо достатньо наявності законодавчо підтверджених підстав для висновку, що він має ознаки і цивільно-правового і земельно-правового договору. Як обгрунтовано зазначає Т. О. Коваленко, «загальні положення

про договір оренди регулюються цивільним законодавством, а особливості передачі в оренду земельних ділянок – земельним» [11, с. 218].

Ст. 51 Водного кодексу України закріплює можливість користування водними об'єктами (їх частинами) на умовах оренди. При цьому об'єктом оренди є лише водні об'єкти місцевого значення та ставки, що знаходяться в басейнах річок загальнодержавного значення і надаються у користування лише для спеціальної мети – риборозведення, виробництва сільськогосподарської і промислової продукції, у лікувальних і оздоровчих цілях. Орендодавцями водних об'єктів місцевого значення є Верховна Рада Автономної Республіки Крим і обласні Ради. Орендодавцями водних об'єктів загальнодержавного значення є Кабінет Міністрів України та місцеві державні адміністрації. Право водокористування на умовах оренди оформляється договором, погодженим з державними органами охорони навколишнього природного середовища та водного господарства.

Наявність в Водному кодексі України лише однієї статті, яка регулює відносини оренди водних об'єктів, явно недостатньо. Проблеми правозастосування пов'язані з визначенням об'єктів оренди, розмежуванням компетенції між державними органами – орендодавцями, нормативним регулюванням використання земельної ділянки тощо. Юридично невірним є закріплення в якості предмета оренди частини водного об'єкта, адже особливістю предмета договору оренди є те, що ним виступає індивідуально визначена, неспоживча річ (ст. 760 ЦК України). Неможливо представити передачу в оренду не всього озера, а лише певної його частини. Слід відзначити, що в даному випадку договір оренди водного об'єкта виступає самостійною підставою виникнення відносин спеціального водокористування визначеного виду, найчастіше риборозведення. Здійснення інших видів водокористування, крім передбачених в ст. 51 Водного кодексу України та конкретно встановлених договором, зокрема, забору води із застосуванням технічних пристроїв, на основі договору оренди не допускається та потребує одержання спеціального дозволу.

В новій редакції Лісового кодексу України також знайшли закріплення договірні засади регулювання користування лісами. Ст. 18 Лісового кодексу України визначає довгострокове тимчасове користування лісами, як засноване на договорі строкове платне використання лісових ділянок, які виділяються для потреб мисливського господарства, культурно-оздоровчих, рекреаційних, спортивних, туристичних і освітньо-виховних цілей, проведення науково-дослідних робіт. Фактично такий договір відповідає ознакам договору оренди, хоч так і не названий. Щоправда більше ніяких детальних положень стосовно змісту та порядку укладення такого договору Лісовий кодекс України не містить. Більше того, в наступних частинах ст. 18 Лісовий кодекс України, розмежовуючи користування лісами державної та комунальної і приватної власності, встановлює, що договір є формою регулювання

відносин довгострокового користування тільки стосовно лісів приватної власності. Він укладається між власником лісів та тимчасовим лісокористувачем та підлягає реєстрації в органі виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, територіальних органах центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства. Довгострокове тимчасове користування лісами державної та комунальної власності здійснюється без вилучення земельних ділянок у постійних користувачів лісами на підставі рішення відповідних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, прийнятого в межах їх повноважень за погодженням з постійними користувачами лісами та органом виконавчої влади з питань лісового господарства Автономної Республіки Крим, територіальними органами центрального органу виконавчої влади з питань лісового господарства. Таке поверхневе суперечливе регулювання малоефективне і потребує подальшого вдосконалення.

В російській науковій літературі можна зустріти обґрунтування віднесення до договорів оренди договорів короткострокового і довгострокового користування природними ресурсами, з вказівкою на те, що в даному випадку оплатний характер, як ознака договору оренди, відображається у вигляді закріпленої в законодавстві плати за природокористування [7, с. 26]. Однак це не зовсім відповідає сутності платежів (зборів) за спеціальне природокористування і орендних платежів.

Також не можна погодитись з думкою, що в цілому орендний характер носять і відносини природокористування, які виникають виключно на підставі ліцензії, оскільки в даному випадку майно передається ліцензіату також в тимчасове платне користування і що в цьому випадку ліцензія в певній мірі виконує функцію договору [7, с. 19–20; 8, с. 66]. Природноресурсова ліцензія (дозвіл) виступає методом адміністративно-правового механізму регулювання, що неодноразово обґрунтовувалось в літературі, і відповідає суті адміністративно-правового режиму. [12; 13, с. 133–150].

В науковій літературі оренда визначається одною з перспективних правових форм використання природних ресурсів у сфері господарювання, що дозволяє поєднати як екологічні, так і економічні інтереси, та пропонується встановити вимоги до неї незалежно від виду ресурсу [14, с. 466].

Окремі види договірних зобов'язань містяться в Законі України «Про мисливське господарство та полювання» і стосуються відносин ведення мисливського господарства і використання мисливських угідь, тобто ділянок суші та водного простору, на яких перебувають мисливські тварини і які можуть бути використані для ведення мисливського господарства. Ст. 21 Закону передбачений договірний порядок:

– регулювання умов ведення мисливського господарства. Відповідно до ч. 3, 4 ст. 21 Закону: «Умови ведення мисливського господарства визначаються у договорі, який укладається між місцевими органами спеціа-

льно уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі мисливського господарства та полювання і користувачами мисливських угідь. Форма договору встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі мисливського господарства та полювання за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища». Наказом Мінілігоспу України від 12. 12. 1996 р. № 153 затверджений Типовий договір про умови ведення мисливського господарства. Він передбачає, насамперед, зобов'язання користувача мисливських угідь щодо впорядкування мисливських угідь, виконання комплексу заходів щодо охорони, відтворення, збереження мисливських тварин та умов їх перебування, забезпечення охорони мисливського фонду тощо. Договір укладається після отримання в користування мисливських угідь відповідно до ст. 22 Закону України «Про мисливське господарство та полювання» за рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських рад;

– регулювання відносин між власниками або користувачами земельних ділянок і користувачами мисливських угідь у випадку, коли користувач мисливських угідь не є власником чи користувачем земельних ділянок, на яких вони розміщені.

З приводу всіх названих договорів хотілося б вказати на об'єктивну потребу врахування нерозривного зв'язку природних об'єктів між собою і, відповідно, комплексного підходу до такого регулювання.

Зокрема, відповідно до ст. 792 ЦК України та ст. 3 Закону України «Про оренду землі» земельна ділянка може передаватись в оренду разом з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, які знаходяться на ній. Але, як зазначає І. І. Каракаш, у випадку оренди земельних ділянок разом з водоймами та лісами, все ж таки необхідно враховувати ознаки водойм і лісів як самостійних об'єктів права відповідно до водного і лісового законодавства. [15, с. 54] Тим більше, що ні Водний, ні Лісовий кодекси не містять норм, які б визначали правовий режим водних об'єктів і лісових ділянок в такому випадку. Щоправда, слід відзначити, що в новій редакції Лісового кодексу 2006 р., комплексність регулювання та базова роль землі в системі природних об'єктів знайшла своє відображення в ряді положень, як наприклад, в ч. 4 ст. 17, яка визначає, що право постійного користування лісами посвідчується державним актом на право постійного користування земельною ділянкою, як і право приватної власності на ліси – державним актом на право власності на землю (ч. 3 ст.13 Лісового кодексу України).

Стосовно проблеми комплексного договірного регулювання природно-ресурсових відносин, варто розглянути і договір оренди водних об'єктів. Виходячи зі ст. 51 Водного кодексу України об'єктом оренди виступає водний об'єкт або його частина. Визначення водного об'єкта міститься в ст. 1

Водного кодексу України, а саме – це природний або створений штучно елемент довкілля, в якому зосереджуються води (море, річка, озеро, водосховище, ставок, канал, водоносний горизонт). При цьому водний об'єкт не включає земельну ділянку під ним, і навколо нього, яка є самостійним об'єктом і належить до земель водного фонду. Зареєстрований у Верховній Раді України проєкт змін до Водного кодексу України передбачає передачу в оренду водних об'єктів як цілісних комплексів (водний об'єкт, землі, зайняті прибережними захисними смугами та землі, зайняті гідротехнічними спорудами, іншими водогосподарськими спорудами, що використовуються на водних об'єктах) за єдиним договором оренди [16]. З одного боку, така новація покликана врегулювати суперечливі ситуації, коли водний об'єкт знаходиться на праві оренди в одного суб'єкта, а земля під ним – в іншого, а з іншої – не відповідає нормам діючого земельного законодавства, предметом регулювання якого є земельні ділянки, в тому числі, зайняті прибережними смугами. На думку П. Ф. Кулініча, передача в оренду водного об'єкта повинна оформлятися як укладення договору оренди земельної ділянки водного фонду, на якій такий водний об'єкт розташований [17, с. 30], що теж не зовсім виправдано, оскільки в цьому договорі предметом регулювання, в першу чергу, є відносини водокористування.

В подібних ситуаціях варто, насамперед, визначити мету природокористування, спрямованість договірної конструкції на задоволення господарських інтересів стосовно того чи іншого природного ресурсу. Якщо інтерес суб'єкта стосується водокористування чи лісокористування, то такі відносини повинні оформлятися договором оренди відповідних природних ресурсів і в умовах договору мають бути відображені права і обов'язки щодо водного об'єкта чи лісової ділянки. При цьому взаємозв'язок природних об'єктів, в першу чергу з землею, потребує деталізації в законодавстві порядку укладення договору з необхідністю його погодження з відповідними галузевими органами земельного господарства і землевласниками та землекористувачами, чи укладення паралельно договору оренди земельної ділянки, на якій знаходиться водний об'єкт. Це безумовно вимагає внесення змін в поресурсові кодекси. Інший варіант існує тоді, коли інтерес у користувача викликає цілісний природний комплекс з земельними, лісовими угіддями, водними об'єктами, дикими тваринами, які на них перебувають, як наприклад – мисливські угіддя. В науковій літературі зазначається, що в нинішньому законодавстві відсутні норми, які б корелювали правовий режим мисливських угідь як комплексного природного ресурсу з поліфункціональним природноресурсовим значенням, що ускладнює, зокрема процедуру надання мисливських угідь в користування і зумовлює доцільність міжгалузевого правового регулювання та подальшої кодифікації природноресурсових відносин на рівні розробки Природноресурсового кодексу України [14, с. 166]. Можливим варіантом регулювання могло б бути передбачення в

законодавстві укладення договорів на комплексне природокористування. Такий вид договорів був визначений в Законі РФ «Про охорону навколишнього природного середовища» (щоправда в новій редакції Закону таке положення відсутнє, як і інші норми щодо природокористування).

В російській науковій літературі аналізується також група договорів по встановленню сервітутів (земельних, лісових, водних), які передбачені і українським законодавством, зокрема, Земельним і Лісовим кодексами. Зокрема, Л. О. Миронова зазначає, що природноресурсовим законодавством встановлюється два види сервітутів: публічний і приватний. [8, с.121]. Публічний передбачає, наприклад, право громадян вільно перебувати в лісах (аналогічна норма закріплена ч. 2 ст. 23 Лісового кодексу України). Ч. 3 цієї ж статті закріплює: «Права власників лісів або лісокористувачів можуть бути обмежені на користь інших заінтересованих осіб на підставі закону, договорів, заповіту або за рішенням суду» (приватний сервітут).

Договори на природокористування можуть мати самостійне значення як підстава виникнення відносин природокористування, так і діяти разом з ліцензією (дозволом на спеціальне природокористування). В цьому випадку договір менш самостійний, так як укладається тільки при наявності дозволу, уточнює, конкретизує його зміст. Такі договори, які укладались в обов'язковому порядку після видачі природокористувачу ліцензії чи іншого адміністративного рішення, були запроваджені в середині 90-их років ХХ ст. в природноресурсовому законодавстві РФ, щоправда, з прийняттям нових редакцій поресурсових кодексів РФ на початку ХХІ ст. вони набули повною мірою самостійного характеру.

Подібного характеру договір в українському законодавстві представлений у вигляді угоди про умови користування надрами, вперше передбаченої постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання спеціальних дозволів на користування надрами» від 02. 10. 2003 р. і в подальшому визначеної в наступних постановах, які регулювали порядок видачі таких дозволів на кожен рік. Відповідно до п.9 Порядку надання у 2009 році спеціальних дозволів на користування надрами, затвердженого постановою Кабінету Міністрів від 17. 06. 2009 р., невід'ємною частиною дозволу є угода про умови користування надрами, що укладається між Мінприроди і надрокористувачем. Міністерством охорони навколишнього природного середовища України розроблений проект Примірної угоди про умови користування надрами. Така угода носить допоміжний характер, її зміст зводиться до деталізації умов дозволу. Вона включає фактично односторонні зобов'язання надрокористувача організаційного, екологічного, фінансового характеру по здійсненню визначеного дозволом виду користування надрами і є невід'ємною частиною дозволу на користування надрами, продовжується, зупиняється, поновлюється та анулюється одночасно із дозволом. Незважаючи на формальне визначення такого документа угодою,

фактичного ніякої узгодженості волі сторін вона не містить, що приводить до визнання її рядом науковців навіть не договірною конструкцією, а адміністративним актом [18, с. 111; 13, с. 147].

Ще одним особливим видом договорів на користування надрами виступають угоди про розподіл продукції, які регулюються Законом України спеціального характеру «Про угоди про розподіл продукції». Відповідно до угоди про розподіл продукції одна сторона – Україна доручає іншій стороні – інвестору на визначений строк проведення пошуку, розвідки та видобування корисних копалин на визначеній ділянці (ділянках) надр та ведення пов'язаних з угодою робіт, а інвестор зобов'язується виконати доручені роботи за свій рахунок і на свій ризик з наступною компенсацією витрат і отриманням плати (винагороди) у вигляді частини прибуткової продукції (ст. 4 Закону). Сторонами угоди про розподіл продукції виступають інвестори і Кабінет Міністрів України та Верховна Рада Автономної Республіки Крим або орган місцевого самоврядування, на території якого розташована ділянка надр, що передається в користування на умовах угоди про розподіл продукції, які укладають угоду після її погодження з постійно діючою міжвідомчою комісією. Угоди про розподіл продукції можуть укладатися щодо окремих ділянок (ділянки) надр, що обмежуються у просторі та координатами, в межах яких знаходяться родовища, частини родовищ корисних копалин загальнодержавного і місцевого значення, включаючи ділянки надр у межах континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони України, передбачені Переліком ділянок надр (родовищ корисних копалин), що можуть надаватися у користування на умовах, визначених угодами про розподіл продукції. Запровадження договорів про розподіл продукції дозволяє вирішити проблему з інвестуванням проектів розробки родовищ, які розташовані на континентальному шельфі, у важкодоступних, неосвоєних регіонах, родовищ з низьким рівнем видобутку мінеральної сировини, розробка яких потребує залучення нових дорогих технологій. Закон «Про угоди про розподіл продукції» вводить відносини щодо таких угод у сферу цивільного права, вказуючи у ст. 2, що «права та обов'язки сторін угоди про розподіл продукції визначаються згідно з цивільним законодавством України, з урахуванням особливостей, передбачених цим Законом». Щоправда в науковій літературі цивільно-правовий характер таких угод піддається критиці, обґрунтовуючи віднесення їх до адміністративних договорів [19, с. 17] чи визнання їх господарсько-правової природи. [20, с. 22].

Серед перспективних правових форм використання природних ресурсів для потреб господарювання в літературі розглядається і концесія, хоча можливість її використання в зазначених відносинах не допускається Законом України «Про концесії». [14, с. 467].

Найбільш суперечливим питанням є дослідження правової природи договорів на використання природних ресурсів. В літературі представлені різноманітні погляди та обгрунтування.

З точки зору російського цивіліста Брагінського М. І., всі договори, що регулюються земельним, водним, лісовими кодексами, законодавством про надра і інших природних ресурсах, побудовані на засадах рівності, слід відносити до числа цивільно-правових. «В результаті до них повинні застосовуватись загальні норми цивільного права, якщо інше не міститься в присвячених таким договорам законодавчих актах (водному, лісовому кодексам). При цьому такі норми наділені безсумнівним пріоритетом. І цей пріоритет пояснюється не іншогогалузевим характером вказаних норм, а тим, що вони є хоч і цивільно-правовими, але спеціальними» [21, с. 19]. Така точка зору буде залишатися дискусійною тривалий час, адже все ж таки на практиці участь держави у відносинах природокористування накладає на них серйозний відбиток та визначає їх специфіку, на відміну від «звичайних цивільно-правових», незважаючи навіть на закріплений ст. 167 ЦК України принцип рівних прав участі держави в цивільних відносинах поряд з іншими учасниками. Як зазначає Новикова О. В., приймаючи на себе договірні зобов'язання держава, не перестає функціонувати як публічно-правовий суб'єкт. Не дивлячись на договірну форму відносин, держава завжди може використати свої владні повноваження. Угоди з приводу природних ресурсів, де однією стороною виступає держава, часто залежні від суб'єктивних обставин, а тому нестабільні [3, с. 41–43].

Інша позиція полягає у визнанні цивільно-правової природи таких договорів однак з урахуванням їх природноресурсової специфіки та субсидіарного застосування цивільно-правових норм [7].

А. К. Соколова, вказуючи на тісний взаємозв'язок еколого-правових (договорів на користування природними ресурсами) та цивільно-правових договорів, визнає їх самостійними договорами з властивими їм особливостями. [6, с. 21–25].

Найбільш поширена в російській науковій еколого-правовій літературі концепція публічно-правового характеру природноресурсових договорів, що визначається участю в них держави як носія публічної влади, значними обмеженнями свободи договору, особливим змістом і умовами, детально визначеними законодавством тощо. [22, с. 247; 23].

В науковій літературі виділяють також комплексні договори, які вперше були визначені А. О. Собчаком. Комплексні договори «породжують два або більше різних зобов'язань, що мають єдину господарську мету і групуються навколо одного з них, яке є основним.» Їх комплексність визначається поєднанням в них організаційних та майнових відносин. [24, с.63] На думку авторів сучасного навчального посібника «Договірне право України», міжгалузевий характер комплексних договорів виявляється в необхідності поєднання адміністративно-правового та цивільно-правового регулювання відносин.

Одночасно небезпідставно акцентується на необхідності дотримання принципу рівності учасників відносин з питань укладення і виконання договору та «припустимість застосування конструкції договору за умови збереження між учасниками правовідносин юридичної рівності, що, однак, не виключає можливості одночасної присутності публічно-правових елементів, які певною мірою обтяжують здійснення приватного права. Прикладами подібного проникнення публічного права в цивільно-правові відносини є договори концесії, угоди про розподіл продукції... Водночас не є договорами (в розумінні цивільно-правових – авт.) передбачені законодавством різного роду публічно-приватні угоди між державним органом і суб'єктом господарювання з приводу здійснення першим публічно-правової функції». Прикладом останніх автори називають угоди про умови використання надр. [25, с. 361–363]

Аналізуючи охарактеризовані вище договори на використання природних ресурсів, можна констатувати відсутність в Україні єдиного концептуального підходу до застосування договірних механізмів у відносинах природокористування та їх єдиної правової природи. Спеціальне регулювання порядку укладення та змісту цих договорів (угод) нормами природноресурсового права є недостатнє, містить суперечності, не враховує комплексність природноресурсових відносин та потребує суттєвого вдосконалення. Намагаючись до кінця «в чистому вигляді» представити правову природу договорів на використання природних ресурсів, довелось би досліджувати питому вагу в них тих чи інших галузевих елементів, що достатньо складно, а в більшості випадків і неможливо. В такому варіанті можна представляти договори оренди землі, водних об'єктів, договори користування лісами, угоди про розподіл продукції природноресурсовими договорами з переважанням цивільно-правових елементів, а, наприклад, угоду про умови користування надрами, як природноресурсовий договір адміністративного характеру. Природноресурсові договори виступають формою регулювання відносин використання природних ресурсів, в яких поєднані приватні і публічні елементи, зумовлені необхідністю захисту публічних екологічних інтересів, а також норм різної галузевої приналежності на основі природноресурсової специфіки, визначеної нормами екологічного, зокрема, природноресурсового права.

Без сумніву, треба розуміти, що сучасні світові та внутрішні державні тенденції розвитку законодавства і правозастосовчої практики вимагають розширення договірних форм регулювання в цій сфері, які покликані сприяти більш ефективному природокористуванню, створенню гнучкого механізму збалансування суспільних екологічних інтересів і персоніфікованих інтересів суб'єктів господарювання – природокористувачів.

Список використаної літератури:

1. Павлов Г. А. Правовые основы охраны окружающей среды и использования ее ресурсов: теория и законодательство переходного периода / Г. А. Павлов. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГПУ, 1998. – 384 с.

2. *Пейчев К.* Поняття обігу природних ресурсів / Костянтин Пейчев // Підприємництво, господарство і право, 2007. – № 7. – С.51–52.

3. *Новикова Е. В.* Частное право и экологическое законодательство: влияние и соотношение / Е. В. Новикова [отв. ред. М.М. Бринчук]. – М.: Юристь, 1999. – 64с.

4. *Мілаш В.С.* Комерційний договір в господарському праві: теоретичні проблеми становлення та розвитку: автореф. дис. на здоб. наук. ст. д.ю.н.: спец. 12.00.04 / Мілаш Вікторія Сергіївна. – Харків, 2008. – 35с.

5. *Геталова М. А.* Договорные отношения в области охраны окружающей среды: дисс... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / Геталова Марина Александровна. – М., 2002. – 177с.

6. *Соколова А. К.* Договоры на пользование природными ресурсами: дисс... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 / Соколова Алла Константиновна. – Харьков, 1993. – 173с.

7. *Дроздов И. А.* Договоры на передачу в пользование природных ресурсов. Учебно-практическое пособие / И. А. Дроздов. – М.: «Проспект», 2001. – 120 с.

8. *Миронова Л. А.* Гражданско-правовые договоры в сфере природопользования: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 / Миронова Лариса Александровна. – М., 2003. – 207 с.

9. *Васильева М. И.* Публичные экологические интересы: проблемы теории / М.И. Васильева // Экологическое право, 2004. – № 4. – С. 9–15.

10. *Луць В. В.* Контракти в підприємницькій діяльності: навч. посіб. – 2-е вид., перероб. і допов. / В. В. Луць. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 576.

11. *Договірне право* України. Особлива частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.: за ред. Дзери О. В. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.

12. *Радик І. Л.* Правові проблеми екологічного ліцензування: автореф. дис. на здоб. наук. ст. к.ю.н.: спец. 12.00.06 / Радик Іван Львович. – Харків, 2001. – 17 с.

13. *Осинцев В. Д.* Методы административно-правового воздействия / В. Д. Осинцев. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 278 с.

14. *Правова система* України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права / За ред. Ю. С. Шемшученка. – Х. : Право, 2008. – 480 с.

15. *Каракаш І. І.* Право собственности на землю и право землепользования в Украине: Научно-практическое пособие / И. И. Каракаш. – К.: Истина, 2004. – 216 с.

16. *Проект Закону* про внесення змін до водного кодексу України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=32794.

17. *Кулинич П. Ф.* Правочини щодо земельних ділянок: деякі теоретичні та практичні аспекти / П. Ф. Кулинич // Земельне право України. – 2006. – № 4. – С. 29–30.

18. *Барабаш Н. П.* Правова природа угоди про умови користування надрами // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної безпеки, використання та охорони природних ресурсів» 9–10 жовтня 2009 р. / За заг. ред. Гетьмана А. П.,

Шульги М. В. – Харків.: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 109–111.

19. *Скворцов С. С.* Адміністративний договір як засіб управлінської діяльності: автореф. дис. на здоб. наук. ст. к.ю.н.: спец. 12.00.07 / Скворцов Сергій Сергійович. – Харків, 2005. – 26 с.

20. *Шаповалова О. В.* Адаптація господарського законодавства до вимог сталого розвитку: автореф. дис. на здоб. наук. ст. д.ю.н.: спец. 12.00.04 / Шаповалова Ольга Вікторівна. – Донецьк, 2007. – 35 с.

21. *Брагинский М.И.* Договорное право: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский – М.: Издательство «Статут», 1997. – 682 с.

22. *Бринчук М. М.* Экологическое право: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. / М. М. Бринчук. – М.: Юристъ, 2004. – 670 с.

23. *Хаустов Д. В.* Публично-правовые договоры как особый инструмент государственного регулирования природопользования: автореф. дис. на соиск. уч. ст. к.ю.н.: спец.: 12.00.06 / Хаустов Дмитрий Викторович. – М., 2003. – 25 с.

24. *Собчак А. А.* Смешанные и комплексные договора в гражданском праве / А. А. Собчак // Советское государство и право. – 1989. – № 11. – С. 61–66.

25. *Договірне право України.* Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.: за ред. Дзери О. В. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.